

MÎRZÂ TÂKÎ HÂN (EMÎR KEBÎR) VE REFORMLARI (1848 - 1851)

GÖKHAN BOLAT*

GİRİŞ

Yakın dönem İran tarihinde Batı tarzı reform hareketleri Türk kökenli Kaçar Hanedanı döneminde (1796-1925) başlamıştır. İran'daki reform süreci tıpkı Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi önceleri askerî reformlar şeklinde başlamış¹, daha sonra diğer alanlara yayılmıştır. 19. yüzyıl bu açıdan hem Osmanlı Devleti hem de İran'da çeşitli reform hareketlerinin görüldüğü bir dönem olmuştur. Bu dönemde İran'daki reform hareketlerinde ön plana çıkan en önemli isimler Feth Ali Şah'ın oğlu Abbas Mîrzâ (1789-1833), Mîrzâ Ebu'l-Kâsım Kâim-i Makâm (1780-1836) ve Nasîreddin Şah'ın hocası ve ilk sadrazamı² olan Mîrzâ Tâki Hân ya da bilinen adıyla *Emîr Kebîr* (1806-1852)'dir³. Henüz sekiz yaşındayken kendisini İran-Rus mücadelesinin ortasında bulan Abbas Mîrzâ on yaşındayken Naib'üs-Saltana (veliaht şehzade) unvanıyla Azerbaycan valiliğine atanmıştır. Rusya karşısında alınan yenilgiler İran ordusunda ciddi bir reform hareketinin başlatılması gerçeğini ortaya çıkarmış, bunun üzerine Abbas Mîrzâ Osmanlı'daki *Nizâm-ı Cedîd* ıslahatlarını örnek alarak orduyu Avrupa tarzında yeniden düzenlemeye karar vermiştir. Bunun için İngiltere, Rusya, Fransa ve İtalya'dan askeri uzmanlar getirtmiştir. Özellikle 1819-1833 arasında yapılan reformlar sadece askerî alanla sınırlı kal-

* Yrd. Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kayseri/TÜRKİYE, e-mail: gbolat@erciyes.edu.tr

¹ Steven R.Ward, *Immortal A Military History of Iran and Its Armed Forces*, Georgetown University Press, Washington D.C. 2009, s. 61; Stephanie Cronin, "An Experiment in Military Modernization: Constitutionalism, Political Reform and the Iranian Gendarmerie, 1910-1921", *Middle Eastern Studies*, Vol. 32, No. 3 (Jul., 1996), s. 106.

² Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi İran'da da söz konusu makamı ifade etmek için Sadrazam unvanı kullanılmıştır. Bunun yanı sıra Emir-i Kebir, Vezîr-i Âzam, Şahs-ı Evvel-i İran veya Türkçe Atabeg (Atabey) unvanları da kullanılmıştır.

³ Hamid Algar, *Religion and State in Iran 1785-1906: The Role of The Ulama in The Qajar Period*, Berkeley-Los Angeles 1969, s. 133.

mamış zamanla, eğitim, kültür, ekonomik ve idarî alanlarda da uygulanmıştır. Abbas Mîrzâ'nın başlattığı bu süreç Mîrzâ Ebu'l Kasım tarafından devam ettirilmiştir⁴. Abbas Mîrzâ'nın gerçekleştirdiği reformlar İran modernleşme tarihine damga vurmuş olan Mîrzâ Tâki Hân'a da ilham kaynağı olmuştur. Yerinde bir benzetmeyle Osmanlı Devleti'ndeki Tanzimat reformlarının bir benzerini İran'da uygulayan Mîrzâ Tâki, askerî, hukuk, eğitim, kültür, ekonomik, sağlık, idarî ve dinî olmak üzere birçok alanda geniş çaplı reform hareketlerini başlatmıştır⁵.

HAYATI

Mîrzâ Tâki Hân 1806 yılında orta gelirli bir ailenin çocuğu olarak Irak-ı Acem'de bulunan Arak şehrine bağlı Ferahan ilçesinin Hezave köyünde dünyaya geldi⁶. Babası *Kerbelaî Muhammed Gurban*, Hezave'ye komşu Mehrabad köyünde ünlü *Kâim-i Makâm* ailesinden *Mîrzâ Bozorg* adıyla maruf Mîrzâ İsa'nın yanında önce aşçı, sonra baş aşçı ve daha sonra kıdemli kâhya (kapuçi veya kapıcı) olarak çalışmıştır⁷. Mîrzâ Bozorg, Feth Ali Şah'ın Tebriz valisi ve reformcu veliaht şehzadesi Abbas Mîrzâ'ya başvezir olunca Kerbelâî Gurban oğlunu da yanına alarak Mîrzâ Bozorg'un maiyetinde önce Tahran'a daha sonra ise Tebriz'e gitti⁸. Çocukluğu Tebriz'de Kâim-i Makâm ailesinin yanında geçen Mîrzâ Tâki önceleri babasına yardım etmeye başladı. Bu sırada Mîrzâ Tâki'deki yeteneği fark eden Bozorg onun kendi çocuklarıyla birlikte eğitim almasını sağladı. Abbas İkbâl Aştıyani'nin naklettiğine göre olay şu şekilde olmuştur:

⁴ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Christoph Werner, "Abbas Mîrzâ", *The Encyclopedia of Islam Three*, Brill, Leiden-Boston 2012, ss.1-3; H. Busse, "Abbâs Mîrzâ", *Encyclopedia Iranica*, Vol. I, London 1982, ss. 79-84.

⁵ Muhammed-Rıza Djalili, Thierry Kellner, *Iran'ın Son İki Yüzyıllık Tarihi*, (Çev: Reşat Uzman), Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2011, s. 23; Vanessa Martin, *Devran-ı Kacar Çanezen-i İtiraz ve Devlet*, (terc: Efsane Monferid), Kitab-ı Ame, Tahran 1389, s. 45.

⁶ John H. Lorentz, "Iran's Great Reformer of the Nineteenth Century: An Analysis of Amir Kabir's Reforms", *Iranian Studies*, Vol. 4, No. 2/3, Administrative Developments in Qajar Iran (Spring -Summer, 1971), s. 86.

⁷ Ali Ekber Haşimi Rafsancani, *Emîr Kebîr Ya Gahraman-ı Mubareze Ba İstıgmal*, Müessesesi-i İntişarat-ı Ferahani, Tahran 1346, s. 13; Ali Asgar Şemim, *Iran Der Devre-yi Saltanat-ı Kacar*, C.I, İntişarat-ı Behzad, Tahran 1387, s.144.

⁸ Lorentz, a.g.m., s. 86.

“Babasının yanında mutfakta çalışan Mîrzâ Tâki, Kâim-i Makâm ailesinin çocuklarının eğitim gördükleri yere her gün öğle yemeklerini götürüyormuş. Bu sırada muallimin anlattığı dersleri de can kulağıyla dinliyormuş. Buna karşın öğretmen ne kadar çabalarsa çabalasın Kâim-i Makâmın çocukları derslere karşı ilgisiz davranıyorlarmış. Bir gün Mîrzâ Bozorg çocukların sınıfını ziyaret etmiş ve onların durumlarını kontrol etmek istemiş. Bunun için onlara bazı sorular sormuş fakat hiç biri sorulan soruları bilememiş. Bu sırada orda olan Mîrzâ Tâki ise söz alarak soruların hepsine cevap vermiş. Bunun üzerine sinirlenen ve biraz da şaşırarak Bozorg, *Tâki sen nerde ders çalışıyorsun?* diye sormuş. O da hergün çocuklara yemek getirdiğini ve bu esnada dersleri de dinlediğini söylemiş. Mîrzâ Bozorg bunun üzerine Tâki'ye bir ödül vermek istemiş ancak o bunu almamış ve ardından ağlamaya başlamış. Bunun üzerine Bozorg, *peki ne istiyorsun?* diye sormuş. O da muallime emir buyurup kendisine de ders anlatmasını istemiş. Bu durum ise Mîrzâ Bozorg'u hayli duygulandırmış ve muallime Mîrzâ Tâki'nin de diğerleriyle beraber derslere katılmasını söylemiştir”⁹.

1822'de Mîrzâ Bozorg'un ölümü üzerine oğlu *Mîrzâ Ebu'l Kasım Kâim-i Makâm* babasının yerine Abbas Mîrzâ'nın başveziri oldu. Mîrzâ Tâki, Ebu'l Kasım'ın himayesinde *leşkernevis* (Askerî yazııcı) olarak Azerbaycan ordusunda göreve başladı. Daha sonra ise Vezir-i Nizam Muhammed Han Zengine'nin sekreterliğini yaptı. Ordudaki gizli bilgilere de sahip olan Mîrzâ Tâki, olup bitenler hakkında Kâim-i Makâm ve Abbas Mîrzâ'ya raporlar yazmaktaydı¹⁰. 1835 yılında ise orduda *Mustavfi-i Nizam* (mali denetçi) olarak görevlendirildi. Yaptığı bütün görevlerde başarılı olan Mîrzâ Tâki Hân, bir süre sonra sadece malî alanda değil Vezir-i Nizam unvanıyla Azerbaycan Ordusu'nun tamamından sorumlu kişi haline geldi¹¹.

Mîrzâ Tâki Hân, iki evlilik yapmıştır. İlk evliliğini amcası Şahbaz Han'ın kızı *Cancan Hanım* ile yapmış ancak sadrazamlığı sırasında Cancan Hanım vefat etmiştir. İkinci evliliğini ise Muhammed Şah'ın kızı ve Nasreddin Şah'ın kız kardeşi ve ileride tahta çıkacak olan Muhammed Ali

⁹ Abbas İkbâl Aştıyani'den naklen, Şemim, *a.g.e.*, s. 144.

¹⁰ Muhammed Tâki İmami Hoyi, “Kanunha-yı Tagziye-i Fikr-i Emîr Kebîr”, *Meskaye*, Sal 2, Şomara 6, s. 10-11.

¹¹ Hamid Algar, “Amir Kabir Mîrzâ Taqi Khan”, *Encyclopedia Iranica*, Vol. I, No. 9, London 1985, s. 959-963; Sir Percy Sykes, *A History of Persia*, Vol.II, Third Edition, London 1930, s. 340.

Şah'ın (1907–1909) büyükannesi Melekzâde Hanım'la (İzzet'üd-Devle)¹² yapmıştır. Evlendiklerinde Melekzâde Hanım 16, Mîrzâ Tâki ise 43 yaşındaydı. Melekzâde Hanım Şah'ın kardeşi olmasına rağmen kocasına oldukça bağlı biriydi. Öyle ki Mîrzâ Tâki Hân'ın son aylarında kocasına karşı bir suikast düzenlenebileceği şüphesiyle yemekleri önce o tatmaya başlamıştı. Kocasını görevden alınıp Kaşan'a gönderildiğinde bile tüm asaletiyle ona refakat etmek için direnmiştir¹³. Ancak ne hazindir ki hem kocasının ölümüne engel olamamış hem de onun ölümünden sonra kocasının en önemli düşmanlarından *Mîrzâ Fazlullah Nuri* ile evlendirilmiştir¹⁴. Mîrzâ Tâki Hân'ın ilk hanımından biri erkek ikisi kız olmak üzere toplam üç çocuğu vardı. Erkek çocuğu *Emir Zade* unvanlı Mîrzâ Ahmed Han Zade'dir. İkinci eşi Melekzâde Hanım'dan da iki kızı vardı¹⁵.

Diplomatik Misyonlar ve Reformcu Düşüncenin Oluşması

Mîrzâ Tâki Hân fikrî hayatına katkıda bulunan çeşitli diplomatik misyonlarda görevler almıştır. Bunlardan ilki 1829'da henüz 22 yaşındayken Rusya'nın Tahran büyükelçisi Griboyedov'un¹⁶ Tahran'da öldürülmesi dolayısıyla St. Petersburg'a giden ve Hüsrev Mîrzâ'nın başkanlığını yaptığı özür heyeti içinde kâtip olarak görev yapması ve Rus Çarı I. Nikola ile yapılan toplantıya katılmasıdır. Görüşmelerin sonunda Çar Nikola hediye olarak Hüsrev Mîrzâ'ya birkaç tane altın, Mîrzâ Tâki'ye ise bir altın ve bir de gümüş madalya takdim etmiştir. Heyetteki diğer görevlilere de çeşitli hediyeler vermiştir¹⁷. Bu görevi sırasında

¹² Ayrıntılı bilgi için bkz: Kambiz Eslami, "Ezzat-al-Dawla, Malekazada Kanom", *Encyclopedia Iranica*, Vol. IX, Newyork, 1999, s. 133.

¹³ Clements R. Markham, *A General Sketch of History of Persia*, Longman, Green and Co, London 1874. s. 496.

¹⁴ Shaul Bakhash, "The Evolution of Qajar Bureacracy: 1779-1879", *Middle Eastern Studies*, Vol. 7, No. 2 (May, 1971),s.142.

¹⁵ Fereyduun Ademiyet, *Emîr Kebîr ve İran*, İntişarat-ı Harezmi, Tahran 1361, s. 23.

¹⁶ Rusya'nın İran'daki Büyükelçisi olan Aleksander Sergeevich Griboyedov (15 Ocak 1795 – 11Şubat 1829) 1828'de Rusya ve İran arasında imzalanan Türkmençay Antlaşması'nın İran için utanç verici olduğunu düşünen bir grup tarafından gerçekleştirilen Büyükelçilik Baskını'nda birçok elçilik çalışanı ile birlikte öldürülmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz: David M. Lang, "Griboedov's Last Years in Persia", *American Slavic and East European Review*, Vol. 7, No. 4 (Dec., 1948), ss. 317-339.

¹⁷ İsmail Emir Hizî, "Yaddaştha-yi Emir Hizî, Hodahafizî ve Baz Gozeşt Be İran, Mîrzâ Tâki Hân Emîr Kebîr", *Mecelle-i Vehid (Hatrat)*, Şomara 18, 1352, s. 79.

yaklaşık on ay Tiflis, Moskova ve St. Petersburg'da bulunan Mîrzâ Tâki, bu süre içinde çeşitli devlet, özel, teknik ve askerî okulları, bir silah deposu, darphane, vagon fabrikası, cam fabrikası, rasathane, bazı bankalar, ticaret odası, birkaç tiyatro ve Rusya'daki devlet bürokrasisini anlamak için çeşitli bakanlıklar ve bunlara bağlı birimleri ziyaret etme fırsatı bulmuştur¹⁸.

Mîrzâ Tâki ikinci olarak 1253/1837 yılında Nasîreddin Şah henüz 8 yaşında veliaht şehzade iken Vezir-i Nizam unvanıyla Erivan'a yaptığı gezide yer almıştır. Burada Rus Çarı I. Nikola ile Nasîreddin Mîrzâ'nın yaptığı toplantıya da katılan Mîrzâ Tâki'nin Çar ile Rusça konuştuğu kaynaklarda yer almaktadır¹⁹. Mîrzâ Tâki Hân'ın yaptığı reformlarda en çok etkisi olan görevi ise 1843-1847 yılları arasında İran Devleti adına *Kavamüddele* unvanıyla katıldığı Osmanlı-İran Sınır Tespit Komisyonu'ndaki görevidir. Bu komisyonda İngiltere adına katılan Robert Curzon ve Osmanlı Devleti Hariciye Nezareti'nde tercüman olarak çalışan *Redhouse* sözlüğünün yazarı James W. Redhouse da bulunmaktaydı²⁰. Yaklaşık 4 yıl Erzurum'da kalan Mîrzâ Tâki burada yaptığı görüşmelerde İngiltere ve Rusya'nın İran'a yönelik politikalarının gerçek yüzünü görme imkânı bulmuştur. Bu durum ileride bu iki ülkeye karşı tutumunda etkili olacaktır. Türkiye'de bulunduğu yıllar aynı zamanda Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesinin hemen akabine denk geldiği için Osmanlı Devleti'nde gerçekleştirilen reformları da yakından izleme imkânı elde etmiştir²¹.

Bu süre içinde zaman zaman İstanbul'u da ziyaret eden Mîrzâ Tâki Hân, Mustafa Reşit Paşa (1800-1858) ve devrin Osmanlı siyasi elit ve aydınları ile tanışmıştır. Tebriz ve Erzurum'da bulunduğu sırada tercüme yapacak kadar Türkçe öğrendi²² Tâki Hân, devrin fikrî atmosferi ve

¹⁸ Lorentz, a.g.m., s. 87, İmami Hoyi, a.g.m., s. 12.

¹⁹ Rafsancani, a.g.e., s. 24, Algar, a.g.m., aynı yer.

²⁰ Public Record Office, Foreign Office (FO) , 424/7B, *Turco-Persian Boundary Negotiations Part I, 1843-1844*, British Commissioners to Sir Stratford Canning, Erzeroum, May 20, 1843, s. 2, 3; İbrahim Aykun, *Erzurum Konferansı 1843-1847 ve Osmanlı-İran Hudut Antlaşması*, s. 74, 76. Erzurum Konferansı ve Antlaşması için ayrıca bkz: FO 424/7C *Turco-Persian Boundary Negotiations Part II, 1844-1845*, FO 424/7D *Turco-Persian Boundary Negotiations Part III, 1845-1852*; Sykes, a.g.e., s. 340.

²¹ Algar, a.g.m., s.960.

²² Celal Metin, *Türk Modernleşmesi ve İran*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 2006, s.110; İmami Hoyi, a.g.m., s. 12.

kurumsal yönü hakkında geniş bilgi sahibi olmuştur. Hatta onun *Cihân-nümâ-yı Cedîd* adlı eserini Erzurum'da yazdığı zikredilir. 1848'de sadrazam olduktan sonra, Osmanlı Devleti'nde görülen *Saray* ve *Bâb-ı Âli* ayrımına ve Bâb-ı Âli'nin güçlü pozisyonuna benzer bir yapıda, İran merkezî yapısını bu ayrım doğrultusunda biçimlendirmeye ve devlet işlerinde düzenlemeler yaparak danışma ve fonksiyonel meclisler oluşturmaya çalışmıştır²³. Görevi sırasında Avrupalı devlet adamları ile yakın ilişkiler kurmuştur. Onlarla Batılı hükümet sistemi üzerine sohbetlerde bulunarak konu hakkında daha fazla bilgi edinme fırsatını elde eden Mîrzâ Tâki Hân, diğer yandan görevi süresince Erzurum'dan pek çok Fransızca kitap toplayarak bunları mütercimi John David'e tercüme ettirmiş ve en önemlilerini kâtibî yardımıyla çoğaltmıştır²⁴.

Mîrzâ Tâki Hân'da reform fikrinin oluşmasında yukarıda değinilen görevlerin yanısıra yetiştiği ortamın yani Tebriz'in kültürel atmosferi ve burada aldığı eğitimin rolü yadsınamaz. Şöyle ki, yüzlerce yıldır hem siyasî ve stratejik, hem de ticarî açıdan bulunduğu konum sebebiyle Azerbaycan bölgesi ve en önemli şehri olan Tebriz, İran'ın batıya açılan kapısı haline gelmiştir. Doğu-Batı arasındaki en önemli ticaret merkezlerinden biri olmasından dolayı²⁵ özellikle 19. yüzyıldan itibaren Avrupa'daki gelişmeleri yakından takip eden Osmanlı Devleti ve Rusya'nın bölgedeki faaliyetleri Tebriz'deki yöneticileri de olumlu yönde etkilemiş, bunun sonucu olarak İran'daki birçok yenilik hareketi burada başlamıştır. Feth Ali Şah döneminde (1797-1834) Tebriz'in Veliht Makamı (*Dar'ul-Saltana*) haline getirilmesi ve Abbas Mîrzâ'nın 12 yıl boyunca burada veliaht şehzade olarak görev yapması Tebriz'in fikrî atmosferini oldukça geliştirmiştir. İran modernleşme hareketlerinin en önemli isimlerinden olan Abbas Mîrzâ'nın başlattığı reform hareketleri, Mîrzâ Tâki Hân'ın yanlarında yetiştiği Kâim-i Makâm ailesi ve bu aileden Abbas Mîrzâ'nın başveziri olan Ebu'l-Kâsım'ın da reformcu bir zihniyette olması Mîrzâ Tâki Hân'ın fikir dünyasını olumlu bir şekilde etkilemiş-

²³ Metin, *a.g.t.*, aynı yer.

²⁴ Hatice Kılıç, *İran Modernleşme Sürecinde Osmanlı Devleti'nin Rolü*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul 2006, s. 27.

²⁵ Tebriz'in ticarî önemiyle ilgili bkz: Charles Issawi, "The Tabriz-Trabzon Trade, 1830-1900: Rise and Decline of a Route", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 1, No. 1 (Jan., 1970), ss. 18-27.

tir. Nitekim bu dönemde Tebriz'de Avrupaî tarzda top döküm atölyeleri, barut yapımı, tüfek yapımı, pamuk ve yün işleme tezgâhları açılmış ve Avrupa'ya ilk öğrenciler de buradan gönderilmiştir. Mîrzâ Tâki, yapılan bu yeniliklere yakından tanık olmuş, açılan atölyeleri bizzat ziyaret etmiştir. Mîrzâ Tâki'yi etkileyen diğer bir unsur ise Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın yaptığı yenilik hareketleridir. Öyle ki Mehmet Ali Paşa'nın Avrupaî tarzda yaptığı yenilikler Mîrzâ Tâki'yi hayranlık derecesinde etkilemiştir²⁶.

VEZİR-İ ÂZAMLIGI

Muhammed Şah'ın 5 Eylül 1848'de ölümü üzerine Nasireddin Mîrzâ valilik yaptığı Tebriz'den 20 Ekim 1848'de Tahran'a gelerek tahta çıkmış ve yaklaşık 48 yıl sürecek saltanatına başlamıştır. Muhammed Şah'ın ölüm haberi Nasireddin Mîrzâ'ya Tebriz'de bildirildiğinde veziri *Mîrzâ Fazlullah Nasır-ul-Mülk*'ü yanına çağırarak ve yaklaşık 7 bin tümen olan borçları ve Tahran'a gidiş masrafları için para bulmasını, ayrıca tahta çıkış merasimleri için gerekenleri yapmasını söylemiştir. Ancak Mîrzâ Fazlullah'ın bu konuda yeterli olmadığı anlaşılınca Şah'ın hocası da olan Mîrzâ Tâki Hân bu işi uhdesine almıştır. Bir tüccardan otuz bin tümen borç alıp, emrindeki birliklerle birlikte Nasireddin Mîrzâ'ya refakat etmiş ve Tahran'a ulaşıp tahta çıkmasını sağlamıştır²⁷. Bu durum henüz 16 yaşında ve tecrübesiz olan yeni Şah'ı Mîrzâ Tâki'ye daha da yaklaştırmıştır. Tebriz'den ayrıldıktan sonra *Emir-i Nizam* unvanıyla tüm ordunun sorumluluğunu Mîrzâ Tâki Hân'a vermiştir. Nasireddin Şah'ın tahta çıktığı dönemde ülkenin çeşitli yerlerinde bir takım isyan hareketleri devam ediyordu. Şah, babasının sadrazamı Hacı Mîrzâ Agası'nın kötü bir idare sergilemesi ve pek sevilmemesi gibi nedenlerden dolayı ülkeyi bu kargaşadan bilgi ve tecrübesine güvendiği Mîrzâ Tâki Hân'ın kurtaracağına inanmış ve 22 Zilkade 1264/20 Ekim 1848'de Mîrzâ Tâki Hân'ı *Emir Kebir* ve *Atabeg* ünvanlarıyla sadrazamlığa getirmiş-

²⁶ İmami Hoyi, a.g.m., s. 10.

²⁷ Rafsanjani, a.g.e., s. 26, Markham, a.g.e., s. 491.

²⁸ Muhammad Reza Celali, Melad Reyazipor, Zikrullah Muhammadi, "Nasireddin ve Emîr Kebîr (Tahlîl-i Revanşenaht-ı Yek İrtibat)", *Faslname-i İlmî, Pejuheş-i Tarihî*, Sal 2, Şomara 7, s. 80; Sykes, a.g.e., s. 340-341; Algar, a.g.m., s. 960; Lorentz, a.g.m., s. 89; Hadi Hoş İfihare, "İs-lahat-ı Kaza-yi Emîr Kebîr", *Tarih-i Pejuheşî*, Şomara 24 ve 25, Tahran 1384, s. 1.

tir²⁸. Bununla ilgili olarak tahta çıktıktan birkaç gün sonra Mîrzâ Tâki Hân'a şu mektubu yazmıştır:

"İran'ın tüm işlerini senin ellerine bırakıyoruz ve her türlü iyi ve kötü işten seni sorumlu biliyoruz. Böylece seni Şahs-ı Evvel-i İran (Sadrazam) yapıyoruz. Adaletine ve hayırlı işlerine tüm halkla birlikte inanıyor ve güveniyoruz. Senin dışında başka kimseye aynı güvenimiz yoktur ve bu amaçla bu mektubu yazıyoruz"²⁹.

Mîrzâ Tâki Hân'ın sadrazamlığa gelişi Abbas Mîrzâ ve Ebu'l Kasım'dan sonra kesilen reform hareketlerinin tekrar başlaması anlamına gelmekteydi³⁰.

Ülkedeki İsyanların Bastırılması, Merkezî Otoritenin Tesisi ve Reformlar İçin Uygun Ortamın Oluşturulması

Emir Kebir'in göreve başladıktan sonra en çok üzerinde durduğu konulardan biri güçlü bir merkezî otoritenin tesis edilmesi olmuştur. Nitekim merkezî otoritenin zayıf olduğu ve asayişin olmadığı bir ülkede sağlıklı bir reform sürecinden bahsetmek mümkün değildir. Bu dönemde devleti çok uğraştıran iki önemli isyan hareketi olmuştur. İlki Muhammed Şah döneminden başlayıp bu dönemde de devam eden *Salar İsyanı* ikincisi ve daha önemlisi ise ülkenin geniş bir kesimine yayılan *Babî İsyanları*'dır. Bunların yanısıra reformların önündeki en büyük engellerden biri olan Ulemânın kontrol altına alınması diğer bir önemli konuydu.

Salar İsyanı

Muhammed Şah döneminde, Horasan'da atılan isyan ve kargaşa tohumları bu dönemde isyana dönüştü. Bunun en önemli sebeplerinden birisi Mîrzâ Tâki Hân'ın göreve geldikten sonra yabancı devletlerin İran üzerindeki nüfuzunu kırmak istemesiydi. Bununla ilgili olarak dönemin İngiliz büyükelçisi *Justin Sheil* kendi dışişlerine gönderdiği bir raporda Muhammed Şah dönemindeki nüfuzlarının kalmadığını bu

²⁹ Celâli, Reyazipor ve Mohammadi, a.g.m., s. 81.

³⁰ Daryuş Rahmanyân, "Nigah-ı Ba Seyr-i Endişe-yi Teceddüt Der İran (Ez Abbas Mîrzâ ta Emîr Kebîr)", *Nâşriye-i Danışgâde-i Ulum-i İnsani, Danışgâh-ı Tebriz*, Şomara 16, Payyız 1383, s. 63.

yüzden Horasan'daki Salar'ın tekrar isyan ettirilerek Sadrazam'ın zor durumda bırakılmasını tavsiye etmiştir³¹.

Muhammed Şah döneminde Şah ve Hacı Mîrzâ Agasi tarafından haksızlığa uğrayan ve gücü azalan *Âsafuddevle* ailesi Horasan'da birkaç kez isyan etmiş ancak başarılı olamamıştı. Genç bir Kaçar Hanı ve Âsafuddevle'nin de oğlu olan Salar bu hezimetten sonra ailesinin tüm mallarına el konulunca *Bocnurd* hakimi olan kardeşi *Cafêr Kuli Han* ile birlikte Türkmenlere sığınmıştır. Muhammed Şah'ın ölümünden sonra eline önemli bir fırsat geçen Salar taraftarlarıyla birlikte iki kardeşinin de desteğini alarak Haşmetüddevle idaresindeki Meşhed'e saldırdı ve Haşmetüddevle'den memnun olmayan halkın da desteğiyle burayı ele geçirdi. Salar'ın üzerine Hamza Mîrzâ yönetiminde gönderilen ordu Herat hâkimi Yar Muhammed Han'ın verdiği desteğe rağmen başarılı olmayınca Emir Kebir, Hamza Mîrzâ'yı görevden aldı ve onun yerine Nasıruddin Şah'ın amcası Sultan Murad Mîrzâ'yı 6000 kişilik bir orduyla Salar'ın üzerine gönderdi³².

Bu arada Salar'ın diğer kardeşi Muhammed Ali Han, hacı kılığında gizli bir şekilde 1850 Şubat'ın da Meşhed'e ulaştı. Ancak yaklaşık sekiz aydır kuşatma altında olan Meşhed halkı sonunda yorgun düştü. *Abbas Kuli Han* adındaki biri şehrin kapılarını açınca Şah'ın orduları şehre girdiler ve Salar ve kardeşlerini ele geçirerek vahşi şekilde katlettiler. Bu olay Şah ailesi ile Kaçar Aşireti'nin en büyük kolu arasında bir kan davasının başlamasına neden olmuştur. Salar İsyanı'nı bastırarak merkezî otoritenin sağlanması yolunda önemli bir engeli aşan Sultan Murat Mîrzâ ise elde ettiği başarının karşılığı olarak Horasan valiliğine tayin edildi³³.

Bâbî İsyamları

19. yüzyılın ortasında İran Bâbilik hareketinin neden olduğu bir dizi isyan hareketiyle sarsılmıştır. Onikinci İmamla (İmam Mehdi veya gizli imam) sadece kendisinin iletişimde olduğunu iddia eden *Bâbilik* ha-

³¹ Yılmaz Karadeniz, *Kaçar Hanedanı (1795-1925)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Malatya 2004, s. 180.

³² Sykes, *a.g.e.*, s. 340-341.

³³ Markham, *a.g.e.*, s. 492-493.

reketinin kurucusu *Seyyid Ali Muhammed Şîrâzî* (1819-1850) (*Bâb*) 1844'ten sonra görüşlerini yaymaya başlamıştır. Bâb, görüşlerini kısa bir süre önce liderleri Seyyid Kâzım Reştî'yi yitiren ve yeni bir lider arayışında olan Şeyhî Medresesi'ne kanalize etmeye başladı³⁴. Kısa sürede geniş bir taraftar kitlesine ulaşan bu hareketin İslam inancına ters düşen fikir ve hareketleri gerek İran halkından gerekse ulemâdan büyük tepki görmeye başlayınca Seyyid Ali Muhammed, Şiraz'da tutuklanarak İsfahan'da ikamete mecbur tutuldu³⁵.

Ekim 1847'de Bâbilik ve Şeyhî Medresesi'ne karşılığıyla bilinen Molla Muhammed Tâki-yi Beraganî adındaki bir din adamı genç bir Şeyhî müridi tarafından öldürülünce Babilere karşı devlet güç kullanmaya başladı³⁶. Nisan 1848'de Tebriz'de mahkemeye çıkarılan Bâb, kendisini Mehdi ilan edince İranlı din adamlarının öfkesi ve buna paralel olarak Bâbilere karşı şiddet kullanımı arttı. Buna karşılık Haziran 1848'de Horasan'daki *Bedeşt* adındaki küçük bir köyde binlerce Bâbî toplandı. Bu olaydan sonra Bâbiler kendilerini İslâm'dan ayrı olarak görmeye başlamışlardır. İlk büyük Bâbî isyanı Mazenderan'da bulunan Şeyh Tabersi'de (Şeyhî Medresesi) *Molla Hüseyin Boşruyî* ve *Molla Muhammed Berfuruşî* öncülüğünde başlamış ve Ekim 1848-Mayıs 1849 arasında toplam sekiz ay sürmüştür. İsyanın sonucunda Bâbilerin üçte biri öldürülmüştür³⁷. Bu isyanı daha sonra *Neyriz* (Mayıs-Haziran 1850) ve *Zencan İsyanları*³⁸ (Mayıs 1850-Ocak 1851) izlemiştir³⁹. Sonuçta ülkenin dört bir yanında bu isyanlara karışan binlerce Bâbî yakalanarak öldürülmüş ve birçoğu da tutuklanarak hapse atılmıştır. Bâbiler bu olayların sorumlusu olarak gördükleri Mîrzâ Tâki Hân'ı öldürmek istedilerse de Sadrazam gerekli tedbirleri alarak suikastçıları yakalamış ve onları idam ettirmiştir⁴⁰. Bâb'in 9 Temmuz 1850'de Tebriz'de idam edilmesinden yaklaşık bir buçuk yıl sonra

³⁴ Moojan Momen, "The Social Basis of the Babi Upehvals in Iran (1848-53): A Preliminary Analysis", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 15, No. 2 (May, 1983), s. 157.

³⁵ Yasin İpek, *İran'da Kaçar Türk Hanedanlığı: Bâbilik ve Bahailik*, Ekim yayınları, İstanbul 2010, s. 85-86.

³⁶ Siyamak Zabihi-Moghaddam, "The Babi-State Conflict at Shaykh Tabarsi", *Iranian Studies*, Vol. 35, No. 1/3 (Winter - Summer, 2002), s. 89.

³⁷ Moghaddam, a.g.m., s.89.

³⁸ Ayrıntılı bilgi için bakınız: John Walbridge, "The Babi Uprising in Zanjan: Causes and Issues", *Iranian Studies*, Vol. 29, No. 3/4 (Summer - Autumn, 1996), ss. 339-362.

³⁹ Momen, a.g.m., s. 157.

15 Ağustos 1852'de Hacı Süleyman Han'ın kıskırtmasıyla Nasireddin Şah'a da başarısız bir suikast girişiminde bulunmuşlardır⁴¹.

Seyyid Ali Muhammed'in Tebriz'de öldürülmesinin ardından Mîrzâ Yahya (Subhi Ezel) ve Mîrzâ Hüseyin Ali (Bahâullah) arasında liderlik mücadelesi başladı. İki kardeşin çekişmesi neticesinde İran'da karışıklıklar çıkmaya başladı. Bahâullah ve Subhi Ezel'in Bâb'la aynı sona uğramasından çekinen İngiltere ve Rusya, Nasireddin Şah'a baskı yaparak bu iki kardeşin ve yandaşlarının Bağdat'a gönderilmelerini sağladılar. Bu şahıslar Bağdat'ta on yıl kaldıktan sonra halkın şikâyeti üzerine ve İran'ın talebiyle önce İstanbul'a daha sonra Edirne'ye ve en sonunda da Filistin'in Akka şehrine nakledildiler⁴².

Ulemânın Kontrol Altına Alınması

İran modernleşme sürecinde en önemli konulardan biri şüphesiz Ulemânın bu sürece karşı tavrı olmuştur. Osmanlı Devleti'nde de görüldüğü üzere halk üzerinde önemli bir etkiye sahip olan din adamlarından bazıları yapılan yeniliklerin önündeki en önemli engellerden biri haline gelebilmekteydi. Bu durum İran'da kendisini daha fazla hissettirmekteydi. Çünkü Şîilik mezhebinde, Sünnilik'ten farklı olarak, din adamlarının yasal statüleri ve bundan kaynaklanan sosyal-dinî güce sahip olduklarından devlet ve halk üzerindeki etkileri daha fazlaydı.

Emîr Kebîr yapmak istediği ıslahatları gerçekleştirmek için 'ıslahatlara karşı olan' Ulemâya karşı iki aşamalı bir politika izledi: 1-

⁴⁰ Sykes, *a.g.e.*, s. 344.

⁴¹ Suikast girişimi *The Newyork Times*'in 22 Ekim 1852 tarihli sayısında şu şekilde anlatılmaktadır: *Şah avlanırken dört kişi bir talepte bulunma bahanesiyle Şah'a yaklaştı ancak Şah onların bu isteğini reddetti. Bunun üzerine ikisi atının eyerlerinden tutarak Şah'ın atını durdurdular. Diğer ikisi de ateş etmeye başladı. Ateş sırasında mermilerden biri Şah'ın uyluk kemiğine diğeri de ağız bölgesine isabet etti. Bu süre içinde Şah'ın korumaları yetiştirdi ve suikastçilerden ikisi ölü diğer ikisi de canlı ele geçirildi. Suikastçiler liderlerinin (Bâb) intikamını almak istediklerini itiraf ettiler.* *The Newyork Times, Persia*, 22 October 1852, s. 6; *The Newyork Times, The Attempted Regicide in Persia*, 8 November 1852, s. 6. Daha sonra yapılan tahkikatlarda suikastın Babilerin liderlerinden Hacı Süleyman Han'ın kıskırttığı tespit edildi. Bunun üzerine yakalanan Hacı Süleyman Han yakalandı ve vücudunun çeşitli yerleri bıçakla delinerek içinde yanan mumlar yerleştirildi. Bu şekilde olarak çarşıda ibret-i âlem sergilendi. Bunun dışında yine suikaste ilgili olarak "Bâb'in Vekili" olarak bilinen *Kurret'ul-Ayn*" da tutuklandı ve idam edildi. *The Newyork Times, Persia*, 28 October 1852, s. 6, Momen, aynı yer.

⁴² İpek, *a.g.e.*, s.85-86.

Ulemânın gücünü azaltmak, 2- onları siyasî işlerden uzaklaştırmak⁴³. Daha önce de değinildiği üzere Türkiye'de bulunduğu dönemde Osmanlı Devleti'nin yaptığı ıslahatları yakından gören Emîr Kebîr'i en çok etkileyen husus Ulemânın gücünün kırılması ve devlet üzerindeki etkilerinin zayıflatılması olmuştur. Nitekim 1849 yılında İngiltere'nin Tebriz Konsolosuna; *Osmanlı Hükümetinin gücünü yeniden kazanmaya başlamasının Ulemânın gücünün kırılmasından sonra olduğunu* söylemiştir. İngiliz Konsolosu da gönderdiği raporda; *Emîr Kebîr'in de aynı yolu takip etmek istediğini* yazmıştır⁴⁴.

Ulemânın gücünü kırmak için öncelikle halk üzerinde ciddi bir nüfuz sahip olan ve bundan dolayı sık sık siyasete karışan büyük mescitlerin imamlarına (*İmam-ı Cuma*) ve *şeyhülislamlara* karşı kararlı bir mücadele başlatmış ve onların yetkilerini tanımamıştır. Diğer yandan ıslahatlarla karşı gelmeyenlere ise yakın durmuş ve onlara destek olmuştur⁴⁵.

Emîr Kebîr'i bu dönemde en çok uğraştıran din adamı hiç kuşkusuz Tahran'daki *Mescid-i Şah*'ın İmamı *Mîrzâ Ebu'l Kasım* olmuştur. Ebu'l Kasım İran'daki Ulemânın devlet üzerinde ulaştığı gücü göstermesi açısından önemli bir örnektir. Mescid-i Şah'ta adeta kendine ait askerî bir karargâh kurmuş, kendi adına savaşmaları için birçok hırsız ve eşkıyaya dahi burada barınma imkânı sağlamıştır. Önceki sadrazam Hacı Mîrzâ Agasi'den gördüğü ilgiyle de Tahran'daki nüfuzunu bir hayli artırmıştır. Ancak aynı ilgiyi Emîr Kebîr'den göremeyince ona karşı cephe almıştır. 1849'ta Azerbaycan Ordusu'na bağlı bazı birlikler Emîr Kebîr'in istifa etmesi için isyan ettiklerinde Ebu'l Kasım, tüccarlara dükkânlarını kapatmaları ve isyancılara katılmaları yönünde bir fetva yayınlamıştır⁴⁶.

Emîr Kebîr'e karşı gücünü artırmak için yabancı devletlerle de işbirliği yapan Ebu'l Kasım özellikle İngiltere'nin Tahran büyükelçisi ile yakın ilişkiler kurmuş hatta dönemin İngiltere Dışişleri Bakanı Pal-

⁴³ Ademiyet, *a.g.e.*, s. 423.

⁴⁴ Şemim, *a.g.e.*, s. 502; Ademiyet, *a.g.e.*, s. 424.

⁴⁵ Hasan Murselvend, "Gurub-ı Emir", *Kitaphane-i Esnad*, Bahar 1370, Şomara 1, s. 50; Ademiyet, *a.g.e.*, s. 423.

⁴⁶ Hamid Algar, *Religion and State in Iran 1785-1906: The Role of The Ulama in the Qajar Period*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1969, s. 129-130.

merston'a bir mektup yazarak Emîr Kebîr'e karşı hoşnutsuzluğunu belirtip ona karşı olan mücadelesinde destek istemiştir. Bir yandan da Rusya'ya yakınlaşarak Emîr Kebîr'in bütün düşmanlarının desteğini sağlamaya çalışmıştır. İran'daki Rus çıkarları için Ebu'l Kasım'ı kendi yanına çekmek isteyen Rus Çarı da bu yakınlaşmanın bir göstergesi olarak ona kendi resminin yer aldığı elmas işlemeli bir enfiye kutusu göndermiştir⁴⁷. Ebu'l Kasım kendisine gönderilen bu hediyeyi kuralların dışına çıkararak Nasreddin Şah ve Emîr Kebîr'den saklamıştır. Ancak hediye haberdar olan Emîr Kebîr, kendisine bir adamını göndererek hediye ne anlama geldiğini sormuştur. Ebu'l Kasım bunun üzerine ertesi gün hediyeyi ve Çar'ın mektubunu Emîr Kebîr'e göndermek zorunda kalmıştır⁴⁸.

Emîr Kebîr, Ebu'l Kasım'ın haddini aşması, buna ilaveten halkı kendisine karşı kıskırtması ve yabancı devletlerle gizli ilişkiler kurması üzerine ıslahatların önündeki en önemli engellerden biri olarak gördüğü Ulemâya karşı harekete geçmiştir. İlk olarak Mollaların devlete başkaldırdığı zamanlarda adına *Best* denilen ve silahlı-silahsız adamlarıyla birlikte şehirlerdeki belli başlı büyük camilere toplanarak kendilerini kapattıkları, merkezi otorite açısından sürekli bir tehdit haline gelen gösterileri 1266/1850'de yasakladı⁴⁹. Mollaların en önemli silahlarından biri olan *Best*'in yasaklanması onları oldukça kızdırdı. Bunun üzerine yasağa karşı Tahran başta olmak üzere Tebriz ve İsfahan gibi çeşitli şehirlerde *best* hareketleri başlattılar. Bunlardan en önemlileri Tahran'da Mîrzâ Eb'ul Kasım tarafından Mescid-i Şah'ta başlatılan diğeri ise Tebriz'de *Buka-yi Şahib'ul-Amr*'da başlayan ve kısa sürede oldukça etkili halen *best* hareketleridir. Ancak bütün bu hareketler Emîr Kebîr tarafından sert bir şekilde bastırılmıştır⁵⁰. Emîr Kebîr, kendisine karşı başlatılan hareketleri basturmasına rağmen, *Best* geleneğini tamamen ortadan kaldıramamıştır. Özellikle Meşrutiyet hareketleri sırasında *Best* geleneği güçlü bir şekilde kendisini göstermiş ve Meşrutiyet'in ilan edilmesine giden süreci başlatmıştır.

⁴⁷ Şemim, *a.g.e.*, s. 502.

⁴⁸ Ademiyet, *a.g.e.*, s. 424.

⁴⁹ Ademiyet, *a.g.e.*, s. 433.

⁵⁰ Algar, *Religion and State...*, s. 131, 132, 133.

Emîr Kebîr, Best yasağının yanısıra Ulemânın gücünü azaltmak için onların etkili olduğu Adalet sistemine de el attı. Şer'i mahkemelerin üzerinde yumuşak bir kontrol sağladı. Bunun dışında örfi hukukun en yüksek yargı organı olan *Divanhane*'nin gücünü artırarak Şer'i mahkemelerde alınan kararların *Divanhane*'de onaylanması kuralını getirdi⁵¹. Ayrıca yargı sistemi içindeki mollaları denetim altına alacak çeşitli düzenlemeler yaptı. Bu alandaki en önemli çalışmaları rüşvetin yasaklanması ve mahkemelerde haksız kararların verilmesini önlemeye yönelik aldığı tedbirlerdir. Bununla ilgili olarak *Vekâyi-i İttifâkiyye Gazetesi*'nde ilan edilen şu kararları almıştır:

"Mollalar haksız karar verir ve rüşvet alırlarsa ondan sonra davahılar haksızlığa karşı dava açabilirler. *Divanhane*'nin yargıçları durumu ortaya çıkarmak için ahund-ı mezburu mahkemeye çıkarırlar ve daha sonra (suçlu olduğu anlaşıldıktan sonra) sarığını ve cübbesini⁵² alırlar. Güvenirliğini kaybeden kişi artık bu meslekte çalışamaz"⁵³.

Aldığı kararları sıkı bir biçimde uygulayan Emîr Kebîr, verdiği haksız bir karardan dolayı Molla Abdurrahman Burucerdî'yi Tahran'dan sürmüştür. Ulemâya karşı başlattığı bu mücadele ile kendi dönemi içinde siyasi otoritenin ülke yönetimindeki gücünü artırmış ve ıslahatlar için uygun bir ortam sağlamıştır. Ancak tüm bu gayretlere rağmen Ulemâ, İran siyasetindeki gücünü Rıza Şah dönemi (1925-1941) dışındaki sürekli muhafaza etmiştir.

Emîr Kebîr, Ulemâya karşı başlattığı mücadelenin yanısıra dinî ritüellerin bazılarını da değiştirmek için çeşitli adımlar atmıştır. Örneğin Safevîler döneminden kalma bir gelenek olan, Muharrem ayında Hz. Hüseyin'in şehadeti dolayısıyla onun adına mersiye ve methiyelerin okunduğu, insanların zencir (*zencir zeni*) ve kamalarla (*gama zeni*) kendilerine zarar verdiği ve adına *ta'ziye* denilen ağıt yakma merasimlerini eskimiş olduğu gerekçesiyle yasaklamak istemiş ancak bunda başarılı olamamıştır. İlginç bir şekilde birçok Şii din adamının da şeriata uygun

⁵¹ Algar, "Mîrzâ Tâki...", s. 963.

⁵² Günümüzdeki yargı mensupları için yetkilerinin bir sembolü olan Cübbe gibi o dönemin yargı mensupları olan Mollalar için de Sarık ve Cübbe aynı anlamı ifade etmekteydi.

⁵³ Murtaza Ravendî, *Tarih-i İctimai İran*, C. 3, İntişarat-ı Nigâh, Tahran 1378, s. 411.

bulmadığı bu merasimler Emîr Kebîr'in ölümünden sonra oldukça popüler hale gelmiştir⁵⁴.

REFORMLARI

Mâlî Alanda Yapılan Reformlar

Emîr Kebîr sadrazam olduğunda ülkenin mâli durumu oldukça kötü bir durumdaydı. Ülke ekonomisi bir süredir devam etmekte olan isyanlar, önceki sadrazam Hacı Mîrzâ Agası ve saray mensuplarının aşırı israflı tutumu ile yabancı devletlere verilen imtiyazlar neticesinde oldukça kötüleşmişti⁵⁵. Ülke bütçesi yaklaşık 500 bin sterlin (1 milyon tünden az) olup eyaletlerden gönderilmeyen avarız ve diğer vergiler de mali durumun iyice bozulmasına sebep olmuştu⁵⁶. Emîr Kebîr göreve başladıktan sonra Nasîreddin Şah'a gönderdiği bir mektupta (nâme) ülkenin mali durumu hakkında şunları yazmıştır:

Devletin durumu kötüdür. İşyerlerinde işverenlerin bildirdiğine göre hiç kimse çalışmak istememektedir. Ayrıca duyduğuma göre Nizamiye Medresesi'nde ve Serbazhane'de (Ordu) hiçbir iş yapılmamaktadır. Sebebi malumdur: parasızlık⁵⁷.

Emîr Kebîr devleti bu durumdan kurtarmak için birçok kişinin çıkarına dokunacak şekilde sert önlemler alma yoluna gitmiştir. Bu amaçla ilk iş olarak dengeli bir devlet bütçesi oluşturmak ve devlet gelirlerinin artırılması ve harcamaların azaltılmasını sağlamak amacıyla Mîrzâ Yusuf Mustavfi-i Memâlik başkanlığında bir bütçe komisyonu kurdurmuştur. Komisyon harcamaları azaltmak ve yeni kaynaklar bulmak için bazı kararlar almıştır. Bunlar arasında en dikkat çeken Şah'ın harcamalarının kısıtlanmasıdır. Şöyle ki; Muhammed Şah döneminde

⁵⁴ Ademiyet, *a.g.e.*, s. 427; Algar, *Religion and State...*, s. 135. Rıza Şah güvenlik gerekçesi ve Batılı ülkelerin gözünde İran'ın imajına zarar verdiği düşüncesiyle bu gösterileri yasaklamıştır. Humeyni de bu tür gösteriler hakkında, *Bu bir cahilliktir, bu tür şeyler dine aykırıdır* demiştir. Nitekim 1994 yılında aşırıya kaçan bir takım gösteriler yasaklanmıştır. Buna rağmen günümüzde hala İran'da özellikle küçük yerleşim birimlerinde bu tür gösteriler nostaljik bir gelenek olarak devam etmektedir; Kamran Scot Aghaie, *The Martyrs Of Karbala: Shi'i Symbols and Rituals in Modern Iran*, University of Washington Press, Seattle and London 2004, s. 52-53.

⁵⁵ Lorentz, *a.g.m.*, s.90.

⁵⁶ Karadeniz, *a.g.t.*, s. 185.

⁵⁷ Ravendi, *a.g.e.*, s. 410-411.

yıllık 60000 tümen (veya Toman) olan Şahın kişisel bütçesi (*pul-i cep*), Emîr Kebîr tarafından 10000-15000 tümen'e düşürülmüştür. Bu daha önce görülmeyen bir şeydi ve Emîr Kebîr bunun farkındaydı. Bu yüzden Nasireddin Şah'a hitaben yazdığı mektupta, *Bunu sizin selametiniz için yaptım yoksa tüm para size aittir*⁵⁸ demiştir.

Bunun dışında, memur maaşlarının yarıya düşürülmesi, devlet hizmetinde çok az çalışmış veya hiç çalışmamış olmasına rağmen devletten emekli maaşı alanların maaşlarının azaltılması, eyaletlerden ve aşiret reislerinden vadesi geçmiş alacakların tahsil edilmesi, gümrük gelirlerinin merkezî hükümetçe toplanmaya başlanması, önemli gelir kaynaklarından biri olan Hazar kıyılarında yapılan balıkçılığı Rusya'nın tekeline çıkartıp İranlıların da pay almasının sağlaması, devlete ait toprakların denetim altına alınması ve buralardaki gelirlerin artırılması, metruk ve üretim yapılmayan arazilerin tarıma uygun hale getirilmesi ve buralarda üretilen ürünlerden vergi alımını kolaylaştıracak bir vergi sisteminin kurulması, özetle devlet gelirlerinin artırılması için üretimin artırılmasını sağlamıştır. Ayrıca Tahran'da *Bâzâr-ı Emîr* diye bilinen yeni bir çarşının kurulması, birçok yerde devlet himayesinde fırın, semaver, seramik, iplik, çuha, ipek ve şeker üretimi yapan fabrikaların kurulmasını sağlamıştır⁵⁹. Bazı alanlarda yurtdışına uzmanlar göndererek yerli üretimi artırmaya çalışmıştır. Bunun için ilk olarak ipek dokumacılığında önemli bir yere sahip olan Kaşan şehrinde iki ustayı modern teknikleri öğrenmeleri için İstanbul'a göndermiştir⁶⁰. Diğer bir grup uzmanı ise 1851'de kâğıt üretimi, cam bardak imalâtı, demir döküm, şeker rafine, kesme şeker, marangozluk ve tekerlek yapımı gibi çeşitli endüstriyel teknikleri öğrenmek için Moskova ve St. Petersburg'a göndermiştir⁶¹. Böylelikle ülkede fiyatların yükselmesine neden olan bazı ithal ürünlerin yerli imkânlarla üretilmesi sağlanmıştır. Aynı yıl alınan bir kararla ülkedeki altın ve gümüşün yurtdışına çıkarılması yasaklanmıştır. Emîr Kebîr Huzistan'a, Basra Körfezi'ne olan yakınlığından dolayı büyük önem vermiş, şeker pancarı üretimi için buraya yatırımlar yap-

⁵⁸ Bakhsh, a.g.m., s. 151.

⁵⁹ Algar, "Mîrzâ Tâki...", s. 961-962.

⁶⁰ Kılıç, a.g.t., s. 28,29.

⁶¹ Lorentz, a.g.m., s. 91,

miş ve Kerha Nehri üzerine Nasrî Barajı'nın yapılmasını sağlamıştır. Bu dönemde ayrıca Tahran ve Urmiye yakınlarında Amerikan Pamuğu kalitesinde pamuk üretimi yapılmaya başlanmıştır⁶².

Askerî Alanda Yapılan Reformlar

Daha önce de değinildiği üzere Emîr Kebîr veliaht şehzade Abbas Mîrzâ'nın idaresindeki Tebriz'de bulunan Azerbaycan Ordusu'nda askerî yazıcı ve sekreterlik görevlerinde bulunmuştu. Bu görevlerdeyken İngiliz ve Fransız askerî uzmanlarının orduda yaptığı ıslahatları yakından görme fırsat buldu. Göreve geldikten sonra yapacağı reformlar için askerî alanda güçlü bir yapının kurulması gerektiğinin farkında olarak hali hazırda düzensiz ve dağınık olan İran ordusunun modernizasyonuna büyük önem vermiştir. Böylece hem yabancı ülkelerin İran üzerindeki etkilerini azaltabilmek hem de güçlü bir merkezî otorite kurmak amacıyla ordunun modernize edilerek batı standartlarına kavuşturulması sağlanmış olacaktı.

Ordudaki modernizasyon için yaptığı en önemli iş kuşkusuz Dârü'l-Fünûn'un açılmasıdır. Bu konu hakkında ilerleyen sayfalarda ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Bunun yanısıra orduda görev yapan asker ve memurlara yeterli miktarda maaş ve ödenek verilmesi, silah fabrikasının (Gurhane) açılması, askerler için özel üniformalar hazırlanması ve bunların İran'da üretilmesi amacıyla yerel atölyelerin kurulması, askerlerin ahlakî açıdan iyi yetiştirilmeleri ve halkın malına yönelik tecavüz ve suistimallerin önlenmesi, ordunun Avrupalı tarzda sınıflara ayrılması, askerî konularda yeni kitapların yayınlanması, Tahran'da bir tophaneninin açılması, payitaht ve vilayetlerdeki stratejik noktalara istihkâm, askerî karakol ve kışlaların yapılması gibi önemli yenilikler yapmıştır⁶³.

Emîr Kebîr, Abbas Mîrzâ döneminde Osmanlı Devleti'ndeki Nizâm-ı Cedîd ordusuna benzer şekilde oluşturulan *Nizam* birliklerini yeniden organize etti. Orduyu toplam 16 alaya ayırdı. Bunlardan birisi, içindeki Rus asker kaçaklarıyla birlikte sadece Hıristiyanlardan oluşmaktaydı. Bu dönemde oluşturan disiplinli asker sayısı kaynaklarda tam net olmamakla birlikte göre 100 bin piyade, 30 bin atlı ve bunlara

⁶² Algar, "Mîrzâ Tâki...", s. 962.

⁶³ Şemim, *ag.e.*, s.148; Murselvend, *ag.m.*, s. 50.

ilaveten bir miktar topçu birlikleriyle beraber yaklaşık 140-150 bin arasındaydı⁶⁴. Emîr Kebîr Rus, İngiliz ve Fransızlara güvenmediğinden dolayı ıslahatlar için 1848-1849 yıllarında İtalyan devrimcilerine karşı kazanılan *Sardinya Zaferi*'nden etkilendiği Avusturya'ya yöneldi. Ancak askerî reformlar için hazırlanan ilk Avusturya heyeti henüz Tahran'a doğru yola çıkmışken İran'daki siyasî hava Emîr Kebîr aleyhine dönmeye başladı ve Emîr Kebîr görevden ayrıldı. Buna rağmen, Heyet üyeleri 1852 başlarında İran'a gelerek görevlerine başlamışlardır⁶⁵.

Bu dönemde ayrıca, Abbâs Mîrzâ tarafından oluşturulmuş olan Dışişleri Bakanlığı daha düzenli hale getirilerek İstanbul, Petersburg ve Londra'da ilk daimî elçilikler kurulmuştur. Bu şekilde, Avrupa ve Osmanlı Devleti ile gelişen siyasî ve diplomatik ilişkiler çerçevesinde, kültürel etkileşim daha ileri boyutlara ulaşmıştır⁶⁶. Öte yandan Rusya ve İngiltere'ye karşı bir denge unsuru olması amacıyla Amerika Birleşik Devletleri ile bir dostluk antlaşması imzalanmış ve böylece ticarî ve siyasî ilişkilerin başlaması hedeflenmiştir. Ancak Emîr Kebîr'in ölümünden sonra bu antlaşma uygulanamamış, yerine daha dar kapsamlı 1856 İran-Amerika Antlaşması imzalanmıştır⁶⁷.

İlk Üniversite: *Dârü'l-Fünûn*.

Emîr Kebîr'in gerçekleştirdiği reformlardan belki de en önemlisi İran'da batı tarzı ilk politeknik yükseköğretim kurumu olan *Dârü'l-Fünûn*'un açılmasıdır. Kurumun resmi açılış tarihi 28 Aralık 1851'dir. Pozitif bilimlerin okutulduğu bu kurumun öncelikli amacı ordunun modernizasyonu kapsamında batı tarzında eğitim almış askerî personel yetiştirmektir⁶⁸. Böylece hem yapılan reformların tamamlanması ve hem de merkezî otoritenin tesisi mümkün olacak ve İran kendi topraklarını korumaya daha hazır hale gelecektir. Kurumun diğer bir amacı İran

⁶⁴ Lorentz, a.g.m., s. 94.

⁶⁵ Stephanie Cronin, "Building A New Army: Military Reform in Qajar Iran", *War and Peace in Qajar Persia*, (Edited by Roxane Farmanfarmaian), Taylor & Francis e-Library, London-Newyork 2008, s. 61

⁶⁶ Kılıç, a.g.t., s. 30.

⁶⁷ Karadeniz, a.g.t., s. 180-181.

⁶⁸ Monika Gronke, *Iran: A Short History* (Translated from German by Steven Rendall), Markus Wiener Publishers, Princeton 2008, s. 103.

gençliğine disiplinli bir eğitim vererek onları askerî, bilimsel ve bürokratik alanlardaki görevlere hazırlamaktı⁶⁹.

Okulun binası Feth Ali Şah döneminde İngiltere'ye tahsil için gönderilen *Mîrzâ Rıza Mühendis* tarafından 1266/1850'de bir yıl gibi kısa bir sürede yapıldı. Emîr Kebîr ertesi yıl açılan okul için Avusturyalı hocalar istihdam etti. Bu tercih daha önce de değinildiği üzere yıllardır İran'ın içişlerine karışan İngiltere ve Rusya'ya karşı olumsuz tutumunun bir göstergesiydi. Bunlar arasında Mühendis *Captain Zattie, Carnota* ve Eczacılık alanında ünlü *Dr. Jacob Eduard Polak* bulunmaktaydı. Okul başlangıçta yedi bölüm olarak kuruldu: *piyade, süvari, tophane, mühendislik, eczacılık, tıp ve cerrahi* ve *madencilik*. İlerleyen yıllarda bu bölümlere ilaveten *tarih, coğrafya, tabiat, matematik* ve *Fransızca* bölümleri açıldı. Her bölümde yabancı hocaların yanı sıra daha önce eğitim amacıyla Avrupa'ya gönderilen öğrenciler de görev yapmaktaydı⁷⁰. Okulun müfredatında ise piyade ve atlı birlikler için taktik eğitimi, topçu sınıfının eğitimi, mühendislik, madencilik, tıp, eczacılık, kimya, jeoloji, Fransızca, İngilizce, Rusça, resim ve müzik dersleri yer almaktaydı⁷¹. Okulda 100 öğrenci yatılı olarak kalmaktaydı. Okul bünyesinde bir matbaa da açıldı ve burada Avrupa'da yayınlanan kitapların Farsça tercümesi, ders kitapları ve Farsça yazılan diğer kitaplar basıldı. Açılışından sonraki ilk kırk yılda okuldan toplam 1100 öğrenci mezun olmuştur⁷². 1858'te okulun mezunlarından 42'si daha ileri teknikleri öğrenmeleri amacıyla Avrupa'ya gönderilmiştir. Dârü'l-Fünûn bünyesindeki ilk kız okulu ise 1865'te açılmıştır⁷³.

Dârü'l-Fünûn'da okuyan öğrenciler ilerleyen yıllarda hem İran eğitim sistemine katkıda bulundular hem de çeşitli devlet dairelerinde önemli görevlere geldiler. Mezunların birçoğu Sağlık Bakanlığı, Posta ve Telgraf Bakanlığı gibi kurumlarda görev aldılar. Bir kısmı ise İsfahan ve Tebriz'deki askerî okullarda çalışmak üzere görevlendirildiler⁷⁴. Os-

⁶⁹ Maryam Ekhtiar, "Nasir al-Din Shah and the Dar al-Funun: The Evolution of an Institution", *Iranian Studies*, Volume 34, Numbers 1-4, 2001, s. 153.

⁷⁰ Şemim, *a.g.e.*, s. 149.

⁷¹ Reza Arashteh, "Growth of Modern Education in Iran", *Comparative Education Review*, Vol. 3, No. 3 (Feb., 1960), s. 34; Şemim, *a.g.e.*, s. 149.

⁷² L.P. Elwell-Sutton, *Modern Iran*, George Routledge & Sons, Ltd, London 1941, s. 62-63.

⁷³ Gene R. Garthwaite, *The Persians*, Blackwell Publishing, UK 2005, s. 199.

⁷⁴ Arashteh, *a.g.m.*, s.34.

manlı Devleti'nde açılan Dârü'l-Fünûn'a benzer şekilde, İran'da açılan ve İran eğitimin sisteminin en eski yükseköğretim kurumu olan Dârü'l-Fünûn'un adı 1934 yılında Tahran Üniversitesi olarak değiştirilmiştir⁷⁵.

Sağlık Alanında Yapılan Reformlar

Emîr Kebîr göreve başladıktan sonra halk sağlığı konusunda çeşitli uygulamalar başlatmıştır. Bunlardan birisi çiçek hastalığına karşı alınan tedbirlerdir. Dârü'l-Fünûn'da görev yapan tıp doktoru Dr. Jacob Eduard Polak (1818-1891) bu konuyla ilgili şunları yazmıştır:

Emîr Kebîr halkın sağlık sorunlarıyla ilgili olduğu gibi çiçek hastalığının önlenmesi için aşı yapılması ve halkın bilinçlendirilmesi için vilayetlere uzmanlar gönderdi. Ayrıca çiçek hastalığı ile ilgili bilimsel çalışmaların Farsçaya tercüme edilmesi için emir verdi. O dönemde Tahran'daki çocukların çoğuna çiçek hastalığına karşı aşı yaptırdı. Ancak ne yazık ki onun ölümünden sonra onun başlattığı sağlık reformları askıya alındı⁷⁶.

Emîr Kebîr, çiçek hastalığına karşı başlattığı mücadelede halkın katılımı konusunda zorunluluk ilkesini getirdi ve aşı yaptırmayanlara 5 tümen para ceza verilmesi kararı aldı. Başlangıçta halk tarafından zor kabul edilse de ilerleyen dönemlerde benimsendi ve Tahran, Reşt, Yezd ve diğer büyük şehirlerdeki çocukların çoğu bu sayede aşı oldular⁷⁷.

Sağlık alanında modernleşmenin eğitimden geçtiğini bilen Emîr Kebîr, Dârü'l-Fünûn bünyesinde İran'ın ilk modern tıp merkezi olan *Sağlık Akademisi*'nin kurulmasını sağladı. Avrupalı bilim adamlarının görev yaptığı akademinin kuruluş amacı esasen askerî cerrahi ve hekimlik alanında Avrupa düzeyinde eğitim vermek idiyse de bu akademi sayesinde klinik eğitim Dârü'l-Fünûn'un en önemli çalışma alanlarından

⁷⁵ John H. Lorentz, *Historical Dictionary of Iran*, Second Edition, The Scarecrow Press, Inc., Lanham, Maryland, Toronto, Plymouth, UK 2007, s. 81.

⁷⁶ Mohammad Hossein Azizi, "A Brief History of Smallpox Eradication in Iran", *Archives of Iranian Medicine*, Volume 13, Number 1, January 2010, s. 71; Mohammad Hossein Azizi, Farzaneh Azizi, "Government-Sponsored Iranian Medical Students Abroad (1811-1935)", *Iranian Studies*, Volume 43, Number 3, June 2010, s. 350.

⁷⁷ Amir Arsalan Afkhami, "Defending the Guarded Domain: Epidemics and the Emergence of an International Sanitary Policy in Iran", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, Vol. XIX No. 1 1990, s.124; Azizi, "A Brief History...", s.71.

biri haline gelmiştir. Emîr Kebîr'in ölümünden sonra burası Avrupaî tarzda tıp eğitiminin yapıldığı, İran tıp literatürünün oluştuğu ve halk sağlığı alanında kuruluş amacından çok daha ileride çalışmaların yapıldığı bir merkez haline gelmiştir. Burada çalışan bilim adamları tıp alanında birçok önemli eser yazmışlardır. Bunlar arasında İran'da Halk Sağlığı Bilim Dalı'nın kurucusu olan Alman bilim adamı *Johanne L. Schlimmer* tarafından 1875'te yayımlanan *Terminologie medico-pharmaceutique et anthropologique Français-Persane* adlı çalışma da yer almaktadır. Emîr Kebîr Sağlık Akademisi'nin dışında tıp öğrencilerinin yetiştirilmesi için Tahran'da bir de Devlet Hastahanesi (*Merîzhâne-yi Devletî*) yaptırmıştır⁷⁸.

Sağlık alanında modernleşme yolunda önemli bir adım olan *Hekimlik Diploması* uygulaması da yine Emîr Kebîr tarafından başlatılan uygulamalardan biridir. Böylece görev yapacak hekimlerin belli şartları sağlamaları amaçlanmıştır. Bu konudaki bir diğer husus ise İran'da modern anlamdaki Sağlık Bakanlığı'nın temellerinin bu dönemde atılmış olmasıdır⁷⁹.

İlk Resmi Gazete: *Rûznâme-i Vekâyi-i İttifakiye*

İran'da Farsça ilk gazete 1253/1837'de *Mîrzâ Salih Şirazi* tarafından çıkarılmıştır. Önceleri isimsiz olarak çıkan bu gazete daha sonraları *Kağez-i Ahbar* adıyla ve iki sayfa olarak çıkarılmıştır. Gazete hükümetten haberler vermesine rağmen resmî bir özellik taşıymıyordu⁸⁰. Nitelik olarak Osmanlı Tanzimat döneminin resmi gazetesi *Takvîm-i Vekâyi'*ye benzeyen ve ondan yaklaşık 20 yıl sonra çıkmaya başlayan ve İran'daki ilk resmi gazete olan *Rûznâme-yi Vekâyi-i İttifakiye*'nin ilk sayısı 5 Rebi'yyül-Sanî 1267 (7 Şubat 1851)'de çıkmıştır. Gazetenin çıkarılması tamamen Mîrzâ Tâkî Hân'ın tasarrufuyla olmuştur. Haftalık olarak çıkan gazetenin ilk sayısının birinci sayfasında Kaçar Devleti'nin simgesi olan Şir-i Hürşid, hemen üzerinde ise "*Esedullâhu'l-Gâlib*" ibaresi ve bunların iki yanında ik

⁷⁸ Mohammad Hossein Azizi, "The Historical Backgrounds of the Ministry of Health Foundation in Iran" *Archives of Iranian Medicine*, Volume 10, Number 1, January 2007, s. 119; Afkhami, a.g.m., s. 123.

⁷⁹ Azizi, "The Historical Background...", s. 119.

⁸⁰ Muhammed- Sadr Haşemî, *Tarih-i Ceraid ve Matbuat-ı İran*, C.1, İntişarat-ı Kemal, İsfahan 1327, s. 2; Camron Michael Amin, "The Statement of Purpose' of an Early Official Gazette in Qajar Iran, 1851", *The Modern Middle East: A Sourcebook for History*, Oxford University Press, 2007, s. 99.

ağaç resmi bulunmaktadır. Gazetenin başlığı “*Ruznamçe-yi Ahbar-ı Dar’ül Hilafe-yi Tahran*”dır. Onun altında ise Nasıreddin Şah’ın gazetenin çıkarılış amacı ile ilgili beyanı bulunmaktadır. Nasıreddin Şah gazete ile ilgili şunları yazmıştır:

Mübarek Şehinşahinin himayesinde İran halkının bilgilendirilmesi ve dâhili işlerden ve harici olaylardan haberdar etmek, hükümet kararlarını ve ülkedeki haberleri vs. duyurmak amacıyla devlet basımevinde (Dar’ul-tabâf) basılıp tüm İran şehirlerine dağıtılacak olan, diğer ülkelerde “gazet” diye bilinen (gazete) kurulmuştur. Böylece İran halkı her hafta Dar’ül Hilafe-yi Mübarek’ten (Payitaht) bilgi sahibi olacaktır. Gazetenin diğer faydası ise daha önce bazı sınır şehirlerinde olduğu üzere Divan (Bakanlar Kurulu)kararları için yapılan yalan yanlış dedikodulara karşı bundan böyle doğrudan gazete vasıtasıyla bilgilendirme yapılacak olmasıdır. Bu sebepten dolaydır ki devlet yöneticileri, vilayetlerin idarecileri, muteberan ve İran’ın sadık halkı bu gazeteye sahip oldu ve 5 Cuma Rebi’ül-Sani ayı sene 1267’deki toplantıda alınan kararla bu işe başlandı. Bu işin idarecileri talep eden herkese gazeteyi her hafta ulaştıracaklardır⁸¹.

Gazetenin müdürü *Tezkireci* lakabıyla ünlü *Hacı Mirzâ Cabbar Nazım’ul-Meham*’dır. Tercüman ve editörü ise *Edvard Bergist* (Bercis Sahib)’dir. Gazete ikinci sayıdan on altıncı sayıya kadar Cuma günleri, o günden sonra da Perşembe günleri çıkmaya başlamıştır. Genelde dört sayfa basılmasına rağmen bazen altı veya sekiz sayfa da basıldığı olmuştur. Gazete Muzaffereddin Şah dönemine kadar çıkmaya devam etmiştir. Gazetenin 40 sayısı Emîr Kebîr döneminde çıkmıştır. Gazetenin ismi 472. sayıdan itibaren (26 Muharrem 1277/14 Ağustos 1860) *Rûznâme-i Devlet-i Aliyye-i İran* olarak değiştirilmiştir. Yıllık ücreti o zamanki İran parasıyla 24 Kiran, tek bir sayısı ise 10 Şahî idi⁸². Gazetede sadece iç olaylar değil, dünyadaki siyasi ve bilimsel olaylar hakkında da bilgi vermiştir. Bunlar arasında Mazzini’nin Habsburg hanedanına karşı mücadelesi, Süveyş Kanalı’nın açılması, Balonun icadı, İngiltere’deki nüfus sayımı ve Borneo’daki yamyamlık olayları vardır⁸³.

⁸¹ *Rûznâme-yi Vekâyi-i İttifakiye*, Şomara 1, 5 Rebi’ül-Sâni 1267, s. 1.

⁸² Muhammed-Sadr Haşimi, *Tarih-i Ceraid ve Matbuat-ı İran*, C.4, Çab-ı Çaharrum, İntişarat-ı Kemal, İsfahan 1364, s. 330.

⁸³ Algar, “Mirzâ Tâki...”, s. 960.

Emîr Kebîr gazetesinin dışında imkânlar elverdiği ölçüde çeşitli kitap ve risalelerin yayınlanmasını da sağlamıştır. Bu dönemde yayınlanan kitaplar arasında, *Çend Devre Nakş-ı Coğrafya-i Ez İran ve Penç Kare-i Alem*, *Yek Nakş-ı Cihannüma*, iki cilt halinde basılan *Tarih-i Napolyon*, Behram Mîrzâ Kaçar tarafından yazılan *Kıtab-ı Nizam-ı Nasrî* de yer almaktadır. Ayrıca çiçek hastalığı, aşılar ve askerî tekniklerle ilgili birçok kitap yine bu dönemde yayınlanmıştır⁸⁴. Diğer bir önemli husus ise yayınlanan bir genelge ile devlet yazışmalarında süslü ve ağır bir dil kullanılması (divanî yazı) yasaklanmış yerine daha sade ve anlaşılır olan düzyazı stiline kullanılması kuralı getirilmiştir⁸⁵.

Sosyal Alanda Yapılan Reformlar

İran'da kanuna dayalı ve meşrutî bir yönetimin zaruretine inanan Emîr Kebîr, Osmanlı Tanzimat ruhunun etkisiyle, İran'da yönetici elitlerin can ve mal güvenliğini dile getiren ilk kişidir. Çünkü bu tür güvencesi olan memurların daha "namuskârane, canla başla ve vatanperverâne" çalışacaklarına inanmaktaydı⁸⁶. Sadece yönetici elitlerin değil toplumsal huzurun tesis edilmesi de Emîr Kebîr'in en çok önem verdiği konulardan biri olmuştur. Şehirlerin güvenliğinin sağlanması için modern tarzda ilk emniyet teşkilatı (*Şehrbani*) ile kurumsal anlamdaki ilk istihbarat teşkilatı (*Sazman-ı Hâfiye*) bu dönemde kurulmuştur. Ayrıca Tahran'da asayişin sağlanması için cadde ve sokaklarda karakolhanelerin kurulmasını emretmiştir⁸⁷. Emniyet ve istihbarat teşkilatlarının güçlendirilmesi sayesinde ülkedeki suç oranlarında ciddi anlamda azalma olmuştur. Bürokrasi ve adli alandaki disiplini güçlendirmiştir. Adalet teşkilatının daha iyi çalışması ve âdil yargılamalar için yeni kurallar getirmiş ve bunların uygulanmasına özen göstermiştir. Hatta bunu sağlamak için *Vekâyî-i İttifakiye* gazetesini etkin bir şekilde kullanmış ve alınan kararları bu gazetede yayınlamıştır. Din adamlarının da dâhil olduğu devlet görevlilerinin uyacağı kuralları ve cezalarını bu gazete vasıtasıyla topluma bildirmiştir⁸⁸.

⁸⁴ Şemim, *a.g.e.*, s. 150.

⁸⁵ Vahid Rashidvash, "History of Iran: The Circumstances of Signing Golestan and Turkmanchy Treaties and its Contents", *International Review of Social Sciences and Humanities* Vol. 3, No. 1, 2012, s. 248.

⁸⁶ Metin, *a.g.t.*, s. 111.

⁸⁷ Rezita Miri, "Nizamiye Der Devran-ı Kaçar", *Tarih-i Muasır*, Şomara 30, 1383, s. 341.

⁸⁸ Ravendi, *a.g.e.*, s. 411

Erzurum Konferansı için Türkiye’de bulunduğu sırada yabancı devletlerin gayrimüslim azınlıkları koruma bahanesiyle ülkenin iç işlerine karıştıklarını gören Emîr Kebîr, ileride İran’a yönelik böyle bir müdahaleyi önlemek için ülkedeki gayrimüslimlere yönelik bir takım açılımlar yapmıştır. Nitekim İran’da Asurîler, Ermeniler ve Zerdüşter gibi çeşitli gayrimüslim unsurlar bulunmaktaydı. Bunun için ilk olarak gayrimüslim din adamlarını vergilerden muaf tutmuş ve Azerbaycan bölgesindeki Hıristiyan okullara çeşitli malzeme desteği sağlamıştır. Çoğunluğu Yezd şehrinde bulunan Zerdüşterle yakın ilişki kurmuş ve valilere gönderdiği emirlerle Zerdüştlere yönelik her türlü keyfi uygulamalardan uzak durmaları bildirilmiştir. Bunların yanı sıra Irak-ı Acem’de bulunan Şuştar (şimdiki adı Şuş)’ta yaşayan Sabiîlerin⁸⁹ zorla İslâm’a döndürülmeleri yasaklanmıştır⁹⁰.

EMİR KEBİR’İN AZLİ VE ÖLDÜRÜLMESİ

Emîr Kebîr’in İran’ın modernleşmesi adına yaptığı yenilikler İran üzerinde çıkar mücadelesine giren İngiltere ve Rusya gibi devletleri rahatsız etmiştir. Bu durumu ortadan kaldırmak için iki devlet birlikte hareket etmiş ve başta Nasîreddin Şah’ın annesi Mehd-i Ulya olmak üzere, devletin ileri gelenlerini Emîr Kebîr aleyhine kıskırtmışlardır. Saraydaki otoritesi sarsılan Mehd-i Ulya ve diğer devlet adamları Emîr Kebîr’in Rusya lehine hareket ettiği yönünde yanlış bilgilerle Şah’ın Emîr Kebîr’e karşı tavrını değiştirmesini sağlamışlardır⁹¹. Bunların neticesinde onu görevden almaya karar veren Nasîreddin Şah askerlerin Emîr Kebîr’e olan bağlılığını bildiği için görevden almadan önce kendisini koruyan askerlerin sayısını artırmıştır. 19 Muharrem 1267/11 Kasım 1851’de Emîr Kebîr’i Sadrazamlık görevinden almış, ancak Ordu Komutanlığı görevine dokunmamıştır⁹². Şah, ertesi gün bir elçiyle görevden alınmasının gerekçelerini bildiriden bir mektubu Emîr Kebîr’e göndermiştir. Şah mektupta şunları yazmıştır:

⁸⁹ Sabaiîlik veya Mandeizm diye de bilinen bu dinin mensupları Hz. Adem, Hz. Nuh, ve Hz. Yahya’ya inanmakla birlikte daha sonra gelen peygamberlere inanmamışlardır. Kendilerine Mandeîyye ve Naşuriyye olarak isimlendirmişlerdir. Hz. Yahya’yı en büyük peygamber olarak kabul etmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Kurt Rudolph, *Mandaism*, Brill, Leiden 1978.

⁹⁰ Algar, “Mîrzâ Tâki...”, s. 963.

⁹¹ Ademiyyet, *a.g.e.*, s. 682.

⁹² Sykes, *a.g.e.*, s. 345.

Sadrazamlık işi çok fazla zahmet gerektirdiği ve bunlar sizi ziyadesiyle yorduğu için sizi bu işten muaf tutuyoruz. (Ancak) Ordu komutanlığı görevinize tam bir güven içinde devam ediniz. (Size) bir kılıç kabzası ve tüm ordu üzerindeki yetkilerinizin alâmeti olarak bir nişane gönderdik⁹³.

Ancak Emîr Kebîr'in görevden alınması başta Şah'ın annesi Mehd-i Ulya olmak üzere Kebîr'in düşmanlarını tatmin etmemiştir. Onlara göre Emîr Kebîr yakın bir gelecekte daha da güçlenerek dönebilir ve hatta kendisini şah ilan edebilirdi. Bu yüzden ondan tamamen kurtulmak amacıyla Emîr Kebîr'in güçlenerek geri döneceği ve kendisini tahttan indireceği yönünde Şah'ı ikna ettiler. Emîr Kebîr için artık kaçınılmaz son gelmişti. Önce Kasım 1851'de tutuklanıp memleketi Kaşan'a gönderildi. 17 Rebi'yyül-Evvel 1268/10 Ocak 1852'de de Kaşan'da bir Fin hamamında Nasıreddin Şah tarafından gönderilen Ferraşbaşı⁹⁴ ve adamları tarafından öldürülmüştür⁹⁵. Ferraşbaşı, Emîr Kebîr'e karısından (Melekzâde Hanım) haber getirdiğini, Şah'ın kendisini affettiğini ve güvenli bir şekilde Kerbelâ'ya gidip emekliliğini geçirmesine izin verdiğini söyleyerek yanına yaklaştı. Çok sevdiği eşinden haber almanın verdiği mutluluk Emîr Kebîr'in hayatına malolacak hatayı yapmasına sebep oldu. Mutlu bir şekilde banyosuna devam eden Emîr Kebîr'in üzerine Ferrahbaşı ve adamları saldırarak onu öldürdüler⁹⁶.

Birçok kişiye göre Emîr Kebîr'in öldürülmesi İran'ın modernleşmesi açısından oldukça talihsiz bir olay olup ondan sonra İran'ın modernleşme rüzgârı siyaha dönmüştür. Hatta Abbas Han Ademiyet'e göre Emîr Kebîr'in öldürülmesi Kaçar Hanedanı'nın en büyük ihanetidir⁹⁷ ve bazılarına göre ise Emîr Kebîr şehit edilmiştir⁹⁸. Ancak bu şeha-

⁹³ Muhammad Reza Celali, Zikrullah Mohammadi, Milad Reyazipor, "Macera-yı Katli Emîr Kebîr", *Mecelle-i İlmî*, Şomara 4, 1387, s. 112-113; Abbas Amanat, "The Downfall of Mîrzâ Taqî Khan Amir Kabir and the Problem of Ministerial Authority in Qajar Iran", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 23, No. 4 (Nov., 1991), s. 577.

⁹⁴ Başçavuş düzeyinde askeri bir görevli.

⁹⁵ Abbas Kadiyani, *Ferheng-i Câmia-yı Tarîh-i İran*, İntişarat-ı Ârun, C.1, Tahran 1387, s. 140; Jalali, Muhammedi ve Riyazipor, "Macera-yı Katli Emîr Kebîr...", s. 113, Markham, a.g.e., s. 496.

⁹⁶ Markham, a.g.e., s. 498; Sykes, a.g.e., s. 346.

⁹⁷ Ravendi, a.g.e., s. 412

⁹⁸ Gahraman Mîrzâ Ayn'üs-Saltana, *Rozname-i Hatrat-ı Ayn'üs-Saltana*, C. 2, İntişarat-ı Asatir, Tahran 1995, s. 1386.

det yenileşme hareketlerini oldukça olumsuz etkilese de ilerleyen dönemlerdeki yenilik hareketlerine ilham kaynağı olmuştur⁹⁹

SONUÇ

İran'daki yakın dönem modernleşme hareketleri 19. yüzyılın ilk yarısında Feth Ali Şah'ın oğlu Abbas Mîrzâ ile başlamış ve onu sadrazam Ebu'l Kasım Kâim-i Makâm takip etmiştir. Her ikisi de diğer alanlarla birlikte daha çok askerî alana yoğunlaşmış ve bu alanda ciddi yenilikler yapmışlardır. Ancak, daha geniş bir alanda ve köklü ıslahat hareketleri Nasîreddin Şah'ın ilk sadrazamı ve hocası Emîr Kebîr'in 1848-1851 arasındaki sadrazamlığı sırasında yapılmıştır. Bu dönemde başlayan yenilik hareketleri askerî alanın yanı sıra, malî, bürokratik, eğitim, sosyal, adlî, dinî, sanayileşme, gazete çıkarılması ve tercüme faaliyetleri gibi geniş bir alana yayılmıştır. Çağına göre oldukça ileri görüşlü bir devlet adamı olan Emîr Kebîr'in amacı ülkesini yabancı etkilerden uzak, kendi ayakları üzerinde durabilen ve her alanda gelişmiş bir devlet haline getirmektir. Bu amaçla üç yıl gibi kısa bir sürede yapılabileceklerin çoğunu gerçekleştirdi. Ancak onun bu azmi, İran'da çıkarları bulunan İngiltere ve Rusya gibi devletleri telaşlandırdı. Emîr Kebîr'in görevde kalmasının kendi çıkarlarını ortadan kaldıracağını fark ettikleri için ona karşı bir takım planlar yapmaya başladılar. Aynı şekilde Nasîreddin Şah ve özellikle annesi Mehd-i Ulya, Emîr Kebîr'in elde ettiği güçle ileride Şah bile olacağı endişesine kapıldılar. Bütün bu endişeler, Emîr Kebîr'in sonunu hazırladı. Bununla birlikte Emîr Kebîr'in başlattığı bu yenilik hareketleri o günden sonra İran halkı tarafından sürekli hayırla yad edilmiş ve kendisi de sonraki nesiller için örnek bir devlet ve siyaset adamı haline gelmiştir.

KAYNAKÇA

1. ARŞİV BELGELERİ

1.1. Public Record Office (İngiltere)

Foreign Office (FO) 424/7B, *Turco-Persian Boundary Negotiations Part I, 1843-1844*

⁹⁹ Rahmanyân, a.g.m., s. 68.

FO 424/7C *Turco-Persian Boundary Negotiations Part II, 1844-1845*

FO 424/7D *Turco-Persian Boundary Negotiations Part III, 1845-1852*

2. GAZETELER

Rûznâme-i Vekâyî-i İttifakiye, Şomara 1, 5 Rebi'ü'l-Sani 1267

The Newyork Times, Persia, 22 October 1852

The Newyork Times, The Attempted Regicide in Persia, 8 November 1852

The Newyork Times, Persia, 28 October 1852.

3. ANSİKLOPEDİLER

The Encyclopedia of Islam Brill, Leiden-Boston 2012

Encyclopedia Iranica, Vol. I, London 1982

4. ARAŞTIRMA VE TETKİK ESERLER

Ademiyet, Feridun, *Emîr Kebîr ve Iran*, İntişarat-ı Harezmi, Tahran 1361.

Afkhami, Amir Arsalan, "Defending the Guarded Domain: Epidemics and the Emergence of an International Sanitary Policy in Iran", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, Vol. XIX No. 1 1990, ss.122-134.

Aghaie, Kamran Scot, *The Martyrs Of Karbala: Shi'i Symbols and Rituals in Modern Iran*, University of Washington Press, Seattle and London 2004

Algar, Hamid, *Religion and State in Iran 1785-1906: The Role of The Ulama in The Qajar Period*, Berkeley-Los Angeles 1969.

Algar, Hamid, "Amir Kabir Mîrzâ Taqi Khan", *Encyclopedia Iranica*, Vol. I, No. 9, London 1985, ss. 959-963

Amanat, Abbas, "The Downfall of Mîrzâ Taqi Khan Amir Kabir and the Problem of Ministerial Authority in Qajar Iran", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 23, No. 4 (Nov., 1991), ss. 577-599.

Amin, Camron Michael, "The Statement of Purpose' of an Early Official Gazette in Qajar Iran, 1851", *The Modern Middle East: A Sourcebook for History*, Oxford University Press, 2007, ss. 99-100.

Arasteh, Reza, "Growth of Modern Education in Iran", *Comparative Education Review*, Vol. 3, No. 3 (Feb., 1960), ss. 33-40.

- Aykun, İbrahim, *Erzurum Konferansı 1843-1847 ve Osmanlı-İran Hudut Antlaşması*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Erzurum 1995.
- Ayn'üs-Saltana Gahraman Mîrzâ, *Rûznâme-i Hatırat-ı Ayn'üs-Saltana*, C.2, İntişarat-ı Asatir, Tahran 1995.
- Azizi Mohammad Hossein, "A Brief History of Smallpox Eradication in Iran", *Archives of Iranian Medicine*, Volume 13, Number 1, January 2010, ss. 69-73.
- Azizi Mohammad Hossein, Farzaneh Azizi; "Government-Sponsored Iranian Medical Students Abroad (1811-1935)", *Iranian Studies*, volume 43, number 3, June 2010, ss. 349-363.
- Azizi Mohammad Hossein, "The Historical Backgrounds of the Ministry of Health Foundation in Iran" *Archives of Iranian Medicine*, Volume 10, Number 1, January 2007, ss. 119-123.
- Bakhash, Shaul, "The Evolution of Qajar Bureacracy: 1779-1879", *Middle Eastern Studies*, Vol. 7, No. 2 (May, 1971), ss. 139-168.
- Busse H., "Abbâs Mîrzâ", *Encyclopedia Iranica*, Vol. I, London 1982, ss. 79-84.
- Cronin, Stephanie, "Building A New Army: Military Reform in Qajar Iran", *War and Peace in Qajar Persia*, (Edited by Roxane Farmanfarmaian), Taylor & Francis e-Library, London-Newyork 2008.
- Cronin, Stephanie, "An Experiment in Military Modernization: Constitutionalism, Political Reform and the Iranian Gendarmerie, 1910-1921", *Middle Eastern Studies*, Vol. 32, No. 3 (Jul, 1996), ss. 106-138.
- Djalili, Muhammed-Rıza, Thierry Kellner, *İran'in Son İki Yüzyıllık Tarihi*, (Çev: Reşat Uzman), Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2011.
- Ekhtiar, Maryam, "Nasir al-Din Shah and the Dar al-Funun: The Evolution of an Institution", *Iranian Studies*, Volume 34, Numbers 1-4, 2001, ss. 153-163.
- Elwell-Sutton L.P., *Modern Iran*, George Routledge & Sons, Ltd, London 1941.
- Gronke, Monika, *Iran: A Short History*, (Translated from German by Steven Rendall), Markus Wiener Publishers, Princeton 2008.

- Haşimi, Muhammed-Sadr, *Tarih-i Ceraid ve Matbuat-ı Iran*, C.1, İntişarat-ı Kemal, İsfahan 1327.
- Haşimi, Muhammed –Sadr, *Tarih-i Ceraid ve Matbuat-ı Iran*, C.4, Çab-ı Çaharrum, İntişarat-ı Kemal, İsfahan 1364.
- Hizî İsmail Emir, “Yaddaştıha-yi Emir Hizî, Hodahafizî ve Baz Gozeşt Be İran, Mirzâ Tâki Hân Emîr Kebîr”, *Mecelle-i Vehid (Hatırat)*, Şomara 18, 1352, ss.79-84.
- Hoşiftihare, Hadi, “İslihat-ı Kaza-yi Emîr Kebîr”, *Tarih-i Pejuheşi*, Şomara 24 va 25, 1384, ss.1-12.
- Issawi, Charles, “The Tabriz-Trabzon Trade, 1830-1900: Rise and Decline of a Route”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 1, No. 1 (Jan., 1970), ss. 18-27
- İmami Hoyi Muhammed Tâki, “Kanunha-yı Tagziye-i Fikr-i Emîr Kebîr”, *Meskuye*, Sal 2, Şomara 6, ss.7-16.
- İpek, Yasin, *İran’da Kaçar Türk Hanedanlığı: Bâbilik ve Bahailik*, Ekim Yayınları, İstanbul 2010.
- Jalali, Muhammad Reza, Melad Reyazipor, Zikrollah Mohammadi, “Nasreddin ve Emîr Kebîr (Tahlil-i Revanşenaht-ı Yek İrtibat)”, *Fasılname-i İlmî, Pejuheşi Tarihî*, Sal 2, Şomara 7, ss.73-88.
- Jalali, Muhammad Reza, Zikrollah Mohammadi, Melad Reyazipor, “Macera-yı Katl-i Emîr Kebîr”, *Mecelle-i İlmî*, Şomara 4, 1387, ss. 111-135.
- Kadıyani, Abbas, *Ferheng-i Câmia-yı Tarih-i Iran*, İntişarat-ı Ârun, C.1, Tehran 1387.
- Karadeniz, Yılmaz, *Kaçar Hanedanı (1795-1925)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Malatya 2004.
- Kılıç, Hatice, *İran Modernleşme Sürecinde Osmanlı Devleti’nin Rolü*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul 2006
- Lang, David M., “Griboedov’s Last Years in Persia”, *American Slavic and East European Review*, Vol. 7, No. 4 (Dec., 1948), ss. 317-339
- Lorentz, John H., “Iran’s Great Reformer of the Nineteenth Century: An Analysis of Amîr Kabîr’s Reforms”, *Iranian Studies*, Vol. 4, No. 2/3, Administrative Developments in Qajar Iran (Spring -Summer, 1971), ss. 85-103.

- Lorentz, John H., *Historical Dictionary of Iran*, Second Edition, The Scarecrow Press, Inc., Lanham, Maryland ,Toronto, Plymouth, UK 2007.
- Markham, Clements R., *A General Sketch of History of Persia*, Longman, Green and Co, London 1874.
- Martin, Vanessa, *Devran-ı Kaçar Çanezen-i İtiraz ve Devlet*, (Terc: Efsane Monferid), Kitab-ı Ame, Tahran 1389.
- Metin, Celal, *Türk Modernleşmesi ve İran*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara 2006.
- Miri, Rezita, "Nizamiye Der Devran-ı Kaçar", *Tarih-i Muasır*, Şomara 30, 1383, ss. 341-359.
- Momen, Moojan, "The Social Basis of the Babi Upheavals in Iran (1848-53): A Preliminary Analysis", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 15, No. 2 (May, 1983), ss. 157-183.
- Murselvend, Hasan, "Gurub-ı Emir", *Kitaphane-i Esnad*, Bahar 1370, Şomara 1, ss. 46-63
- Rafsanjani, Ali Ekber Haşimi, *Emîr Kebîr Ya Gahraman-ı Mubareze Ba İstigmal*, Müessese-i İntişarat-ı Ferahani, Tahran 1346.
- Rahmanyân, Daryuş, "Nigah-ı Ba Seyr-i Endişe-yi Teceddüt Der İran (Ez Abbas Mîrzâ ta Emîr Kebîr)", *Naşriye-i Danışgede-i Ulum-i İnsani, Danışgah-ı Tebriz*, Şomara 16, Payyız 1383, ss. 55-74.
- Rashidvash, Vahid, "History of Iran: The Circumstances of Signing Golestan and Turkmanchy Treaties and its Contents", *International Review of Social Sciences and Humanities* Vol. 3, No. 1, 2012, ss. 246-261.
- Ravandi, Murtaza, *Tarih-i İctimat İran*, C. 3, İntişarat-ı Nigâh, Tahran 1378.
- Rudolph, Kurt; *Mandaeism*, Brill, Leiden 1978
- Sykes, Sir Percy, *A History of Persia*, Vol.II, Third Edition, London 1930.
- Şemim, Ali Asgar, *İran Der Devre-yi Saltanat-ı Kaçar*, C.I, İntişarat-ı Behzad, Tahran 1387.
- Ward, Steven R., *Immortal A Military History of Iran and Its Armed Forces*, Georgetown University Press, Washington D.C. 2009

- Walbridge, John, "The Babi Uprising in Zanjan: Causes and Issues", *Iranian Studies*, Vol. 29, No. 3/4 (Summer - Autumn, 1996), ss. 339-362.
- Werner, Christoph, "Abbas Mîrzhâ", *The Encyclopedia of Islam Three*, Brill, Leiden-Boston 2012, ss.1-3.
- Zabihi-Moghaddam, Siyamak, "The Babi-State Conflict at Shaykh Tabarsi", *Iranian Studies*, Vol. 35, No. 1/3 (Winter - Summer, 2002), ss. 87-112.

Mirzâ Täki Hân (Emîr Kebîr)

